

ABDUVAHOB MADVALIYEV,
filologiya fanlari nomzodi, professor.
YORQINJON ODILOV,
filologiya fanlari doktori, professor.

TIL ILMI VA TA'LIMI FIDOYISI

O'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan taniqli olim, filologiya fanlari doktori, professor Nizomiddin Mahmudov 75 yoshga to'ldi. 1951- yil 9-yanvarda Namangan viloyatining Pop tumanidagi G'urumsaroy qishlog'ida tug'ilgan Nizomiddin Mahmudov 1968-yilda Farg'ona viloyati Buvayda tumani Yangiqo'rg'on qishlog'idagi o'rta maktabni a'lo baholar bilan tamomladi. Ona tili va adabiyot fanlariga bo'lgan qiziqish uni Toshkent davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti)ga yetaklaydi va 1974-yilda universitetning o'zbek filologiyasi fakultetini imtiyozli diplom bilan tugatadi. O'sha yilning o'zida Toshkent davlat madaniyat institutining o'zbek tili kafedrasida o'qituvchisi sifatida ish boshladi. 1981-yildan boshlab Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (hozirgi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti)ning umumiy tilshunoslik kafedrasida katta o'qituvchi, rus guruhlarida o'zbek tili kafedrasida mudiri, 1989 – 1996-yillarda o'zbek va qozoq filologiyasi fakultetining dekani lavozimida ishladi. 1996 – 2000-yillarda esa O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devonida yetakchi, so'ngra bosh konsultant lavozimida faoliyat ko'rsatdi. 2000 – 2005-yillar davomida O'zbekiston teleradiokompaniyasi raisining 1-o'rinbosari, 2005 – 2010-yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasida mudiri bo'lib ishladi. 2010-yil mart oyidan O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti) direktori lavozimida faoliyat ko'rsatmoqda.

Zakiy va zukko olimning o'zbek tili leksikologiyasi, leksikografiyasi, morfologiyasi, sintaksisi, lingvopoetikasi, nutq madaniyati, limgvomadaniyatshunoslik, sotsiolingvistika va yana bir qancha sohalarga doir qator asarlarining har biri alohida ilmiy-nazariy ahamiyatga ega. U o'z ilmiy faoliyati davomida nafaqat nazariy tilshunoslik masalalari, tilning ijtimoiy mohiyati va vazifalari, shu bilan birga, tilshunoslikning amaliy masalalarini ham sinchkovlik bilan tadqiq qilib kelmoqda.

N.Mahmudovning ilk tadqiqoti o'zbek tilida shakliy tejash mahsuli bo'lgan ellipsis hodisasini yoritishga bag'ishlandi. Olim 1978-yilda "O'zbek tilida ellipsis" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Tilshunoslik nazariyasining eng markaziy muammolaridan biri bo'lgan lisoniy birliklarning shakl va mazmuni o'rtasidagi munosabat masalasi zukko tadqiqotchini o'ziga jalb qilgan edi. Bu boradagi tinimsiz izlanishlar o'z samarasini berdi. 1984-yilda "O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Mazkur dissertatsiya turkiyshunoslikda sintaktik semantika yo'nalishida amalga oshirilgan birinchi tadqiqot edi.

Olimning A.Nurmonov, A.Ahmedov, S.Solixo'jayeva bilan hamkorlikda yaratgan "O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi" (1992) kitobida eng muhim sintaktik birliklar – sodda gap hamda qo'shma gaplarning mazmuniy tuzilishi, mazkur birliklarning shakliy-grammatik tuzilishga munosabati, ulardagi muvofiqlik va nomuvofiqlik holatlari tahlil etilgan. Ushbu tadqiqot keng ilmiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. Muallifning "Til va madaniyat" (1992), "O'zbek

tilining nazariy grammatikasi” (hammualliflikda, 1995) kitoblari, shuningdek “O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya” (1984) monografiyasidagi nazariy va amaliy masalalar tilshunoslikning eng so‘nggi yutuqlari asosida yoritilgan bo‘lib, ular o‘zbek tilshunosligi rivojiga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi.

Olimning ilmiy faoliyatida lug‘atchilik ham muhim o‘rin tutadi. Uning lug‘atchilik faoliyati o‘tgan asrning 80-yillaridan boshlanib, o‘sha davrdan hozirgacha u mustaqil ravishda va hammualliflikda 10 dan ortiq terminologik, izohli va tarjima lug‘atlarini yaratgan. Masalan: “Madaniy-oqartuv xodimlari uchun qisqacha izohli lug‘at” (Toshkent: “O‘qituvchi”, 1983); “Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma‘lumotnoma” (Toshkent: “Fan”, 1990); “Madaniy-ma‘rifiy ishlar: Ruscha-o‘zbekcha atamalar lug‘ati” (Toshkent: “Qomuslar Bosh tahririyati”, 1990); “O‘zbek tilini o‘rganamiz. Rasmiy lug‘at” (Toshkent: “O‘qituvchi”, 1991); “Turkcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-turkcha lug‘at” (Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi dabiyot va san‘at nashriyoti, 1993); “Ekologiya atamalarining ruscha-o‘zbekcha qisqacha lug‘ati” (Toshkent: “Fan”, 1995); “Türk Dünyası Gramer Terimleri Kilavuzu” (Ankara: TDK, 1997); “Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşiliklar Kilavuzu” (Ankara: TDK, 1998); “Komillik kaliti. Ma‘naviyatdan o‘zbekcha-ruscha-inglizcha lug‘at” (Toshkent: “Ma‘naviyat”, 1999; qayta nashri – Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2006); “Ma‘naviyatdan o‘zbekcha-ruscha-inglizcha-fransuzcha-arabcha lug‘at” (Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2011); “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” (Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2013); “So‘z ma‘no taraqqiyotida ziddiyat. O‘zbek tili enantiosemitik so‘zlarining izohli lug‘ati” (Toshkent: “Akademnashr”, 2014); “So‘z sandiqchasi. O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi” (Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2016, qayta nashri – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2020) va boshqalar.

Mazkur lug‘atlar bir-birini takrorlamaydi, shuning uchun ular mamlakatimizdagi madaniy-ma‘rifiy, o‘quv-o‘qituv jarayonlarida, tarjimachilik sohasida o‘zining munosib o‘rniga ega bo‘ldi. Hatto turkiyalik olim Erto‘g‘rul Yaman bilan tuzgan va 1998-yilda Anqarada nashr etilgan o‘zbekcha-turkcha, turkcha-o‘zbekcha lug‘ati xalqaro Mahmud Koshg‘ariy mukofotiga sazovor bo‘lgan.

“Komillik kaliti. Ma‘naviyatdan o‘zbekcha-ruscha-inglizcha lug‘at”¹ N.Mahmudov boshchiligidagi mualliflar guruhi tomonidan ma‘naviy hayotga oid tushunchalarni teran idrok etish, ona tilimizdagi bu tushunchalarni anglatuvchi so‘zlarning boshqa tillardagi muqobililarini bilish insonning har tomonlama kamoloti uchun muhim omil ekanligini chuqur anglagan holda yaratilgan. Ushbu lug‘atda mustaqillik sharofati bilan erkin rivojlanish yo‘liga tushib olgan tilimizdagi ma‘naviyatga oid so‘zlarning ma‘nolari rus va ingliz tillariga tarjima qilib berilgan. Rus va ingliz tillarida mavjud bo‘lmagan tushunchalar (masalan, abjad, aruz, bayoz, bayot, barlos, bahribayt, bek, vaqf, go‘shanga, devon, dugoh va shu kabilar) esa tavsifiy yo‘l bilan izohlangan. Lug‘at keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan. Undan rus va ingliz tillarini o‘rganayotgan o‘zbeklar, shuningdek, o‘zbek tilini o‘rganayotgan rus va ingliz tili vakillari foydalanishlari mumkin. “Komillik kaliti” keyinchalik to‘ldirilgan, kengaytirilgan, takomillashtirilgan holda “Ma‘naviyatdan o‘zbekcha-ruscha-inglizcha-fransuzcha-arabcha lug‘at” nomi bilan ham nashr etildi².

O‘zbek tiliga antropotsentrik yondashuv N.Mahmudovning nafaqat nazariy tadqiqotlarida, balki lug‘atlarida ham o‘z aksini topadi. Uning D.Xudoyberganova bilan hammualliflikda yaratgan “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati”³ ana shunday lug‘atlardan biridir.

¹ Махмудов Н., Саидкулов З., Сотимов Ф. Комиллик калити. Маънавиятдан ўзбекча-русча-инглизча луғат. – Тошкент: “Маънавият”, 1999. – 278 бет (қайта нашри: “Маънавият”, 2006).

² Махмудов Н., Саидкулов З. ва бошқ. Маънавиятдан ўзбекча-русча-инглизча-французча-арабча луғат. – Тошкент: “Маънавият”, 2011.

³ Махмудов Н., Худойбергано ва Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Маънавият”, 2013.

Kitobning “Lug‘atning tuzilishi haqida”gi qismida ta’kidlanishicha, lug‘atda o‘xshatish etalonlari lug‘at maqolalarining sarlavhasi sifatida berilgan. Chunki “xalqning dunyoni tasavvur etishi va anglashidagi o‘ziga xoslik, ya’ni milliy-madaniy va milliy-konnotativ ma’lumot bevosita ayni shu o‘xshatish etalonida tajassum topadi” [Ko‘rsatilgan lug‘at, 10-bet]. Lug‘at bilan tanishishdan ma’lum bo‘ldiki, o‘zbek tilida insonga aloqador o‘xshatishlarda ko‘pincha o‘xshatish etalonlari sifatida turli o‘simlik, meva va hayvonlarning nomlaridan foydalanilar ekan. Masalan, musichaday beozor, qo‘yday yuvosh, sarvday tik, lavlagiday qizarmoq, charosday qop-qora, bir qop yong‘oqday shaldir-shuldur, gulday nozik, terakday baland kabi. Bunday o‘xshatish etalonlarini tavsiflash o‘zbek tilining o‘ta muhim psixolingvistik xususiyatlarini namoyon etadi. Jami 530 dan ortiq turg‘un o‘xshatishlarni o‘z ichiga olgan ushbu lug‘at shu yo‘nalishdagi dastlabki urinish natijasidir.

O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari bilan muttasil shug‘ullanishda bo‘lgan N.Mahmudov Y.Odilov bilan hamkorlikda tuzgan “So‘z ma’no taraqqiyotida ziddiyat. O‘zbek tili enantioseмик so‘zlarining izohli lug‘ati”⁴ bir til birligi doirasida yuzaga keladigan ziddiyatni o‘rganishga bag‘ishlangan. Ushbu tadqiqot bir so‘z yoki iboradagi ma’nolar zidlanishiga asoslangan enantiosemiya hodisasini ham nazariy, ham amaliy o‘rganish nuqtayi nazaridan o‘ziga xos dastlabki asardir. Kitob uch qismdan iborat bo‘lib, uning uchinchi qismi – “O‘zbek tili enantioseмик so‘zlarining izohli lug‘ati” nafaqat o‘zbek tilshunosligida, balki umuman turkiyshunoslikda shu yo‘nalishda yaratilgan dastlabki lug‘atdir. Lug‘atda o‘zbek tilidagi 300 dan ortiq enantioseмик so‘z va frazeologizmlar keltirilib, ularning lisoniy va nutqiy, nominativ va subyektiv-baholash, grammatik, diaxron va sinxron turlari ko‘rsatilgan. Har bir so‘z yoki ibora izohidan so‘ng qadimiy turkiy yozma yodgorliklar, xalq og‘zaki ijodi namunalari, zamonaviy o‘zbek badiiy adabiyoti matnlaridan, og‘zaki nutq va sheva materiallaridan tanlab olingan illustrativ misollar keltirilgan.

Nizomiddin Mahmudov bevosita o‘zi lug‘at tuzish ishlarida ishtirok etib qolmay, balki boshqa mualliflar tomonidan tuzilgan turli tipdagi lug‘atlarni tahrir va taqriz qilishda, ularga xolisona baho berib, lug‘atlarning sifatini oshirish va takomillashtirishda, ularni targ‘ib va tashviq qilib ommalashtirishda faol ishtirok etib kelmoqda. Masalan, u besh jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ni tahrir qilishda, targ‘ib-tashviq qilishda katta jonbozlik ko‘rsatgan.

Lug‘at nashr etilishi arafasida va nashr etilgandan so‘ng u haqda taniqli tilshunoslar, adiblar, ziyolilar tomonidan iliq, samimiy, ma’qullovchi fikr-mulohazalar bildirildi. Shu bilan birga, unga qarshi ochiqchasiga yoki zimdan, umuman, lug‘atni ushlab ko‘rmagan yoki mavjud bo‘lmagan shaxslar nomidan juz’iy kamchiliklar bo‘rttirilgan holda (ham lug‘atga, ham lug‘at tuzuvchilarga) tuhmatlar uyushtirildi. Ana shunday sharoitda N.Mahmudov ham lug‘at tahrir hay’atining a’zosi, ham xolis taqrizchi sifatida respublika davriy matbuoti sahifalarida (“O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi, “Til va adabiyot ta’limi” jurnali) “Asos ul-balog‘a”dan boshlangan zahmat”, “Alifbo tartibidagi olam”, “Tilimizning tilla sandig‘i” va boshqa maqolalarini e’lon qilib, lug‘atga asosli, odilona baho berdi. Bu bilan olim, birinchidan, lug‘atni unga nisbatan uyushtirilgan tuhmatlardan himoya qildi, ikkinchidan, lug‘atning asl mohiyatini, uning mamlakatimiz madaniy-ma’naviy hayotidagi o‘rnini, ijobiy ahamiyatini xolisona ko‘rsatib berdi.

O‘zbek tilining yangi ko‘p jildli izohli lug‘atini tuzish va chop etish respublika hukumatining maxsus qarori bilan davlat dasturiga kiritildi va uni amalga oshirish O‘zR FA O‘zbek til, adabiyoti va folklori zimmasiga yuklatiladi. Institut olimlarining uzoq yillik jiddiy mehnati tufayli yangi olti jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” yaratildi va u 2022-yilda chop etildi. Hozirgi kunda institut tilshunoslari Nizomiddin Mahmudov boshchiligidagi 10 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” tuzmoqdalar.

Nizomiddin Mahmudovning lug‘atchilik faoliyatida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan “So‘z sandiqchasi. O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi” alohida o‘rin tutadi, chunki

⁴ Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изохли луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2014. – 288 бет.

tildek katta olamning sir-u sinoatlarini bolalarbop qilib, ularga tushunarli tilda va shaklda bayon etish, bu orqali bolalarni ona tili olamiga olib kirish bir urinish bilan amalga oshib qoladigan ish emas. Yoki bu shunchaki katta lug‘atlardan so‘z tanlab olib, alifbo tartibiga solishdan iborat ham emas. Bunda bolaning tabiati, u ishlatishi mumkin bo‘lgan so‘z va iboralardan yaxshi xabardor bo‘lmoq kerak. Muallif boshlang‘ich maktab o‘quvchilariga izohli lug‘atcha yaratishda ana shu talablarga qat‘iy rioya qilgan va lug‘atga bolalarbop 700 taga yaqin so‘z va iborani tanlab olib, ularni bolalar uchun tushunarli tarzda izohlagan. Lug‘atchadagi so‘z va iboralarning izohlarini katta izohli lug‘atdagi ayni so‘z va iboralar izohi bilan solishtirish muallifning so‘zlarni izohlash masalasida naqadar katta ishini amalga oshirganini ko‘rsatadi. Lug‘atchadagi so‘zlar izohiga daliliy (illustrativ) misollar keltirishda ham o‘ziga xos yo‘l tutib, misollarni faqat o‘zbek bolalar adabiyotidan (Ilyos Muslim, Zafar Diyor, Po‘lat Mo‘min, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Tursunboy Adashboyev, Anvar Obidjon, Safar Barnoyev, Hamza Imonberdiyev, Dilshod Rajablarning asarlaridan), maqol, matal, ertak, topishmoq kabi folklor janrlaridan, bolalar uchun nashr etiladigan gazeta va jurnallardan saralab olgan. O‘zbek tilshunosligida bolalar uchun yaratilgan ilk original izohli lug‘atdagi dalillovchi misollarning barchasi tarbiyaviy ahamiyatga egaligi ayni leksikografik ishning salmog‘ini yana bir karra oshiradi.

O‘zbek tili sinonimlari lug‘ati o‘tgan asrning 70-yillarida tuzilgan va o‘tgan yillar davomida o‘zbek tili sinonimlari tizimi kengaygan va ko‘paygan, qolaversa, eski sinonimlar lug‘ati ko‘pchilikning qo‘lida yo‘q edi. Ana shu ehtiyojni hisobga olgan holda N. Mahmudovning mas‘ul muharrirligida “O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati” tuzildi, zahmatkash olim ushbu lug‘atning asosiy tuzuvchisi sifatida ishtirok etdi. Mazkur lug‘atda ilk marta ona tilimizning boyligi hisoblangan leksik sinonimlarning keng qamrovli leksikografik talqini amalga oshirildi. Lug‘atdan leksik sinonimlarning leksikografik izohlari, sinonimik qatordagi so‘zlarning ma‘no nozikliklari, bu ma‘noviy farqlanishlarni dalillovchi, ijobiy-salbiy bahosi hamda uslubiy o‘ziga xosliklarini ko‘rsatuvchi illustrativ misollar o‘rin olgan. Lug‘atga faqat mustaqil so‘zlardan iborat sinonimik qatorlarga emas, balki yordamchi so‘z turkumlari doirasidagi sinonimik qatorlar ham kiritilgan. Lug‘at o‘zbek tilshunosligi va turkiyshunoslik bo‘yicha mutaxassislar, tarjimonlar, ommaviy axborot vositalari xodimlari, oliy ta‘lim muassasalarining o‘qituvchilari va talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi uchun mo‘ljallangan.

Gap til ta‘limi haqida borar ekan, Nizomiddin Mahmudovning ona tili ta‘limi yo‘lidagi faoliyatiga to‘xtalmoq joiz. U ona tili ta‘limi ustasi sifatida oliy o‘quv yurtlari, akademik litseylar va umumta‘lim maktablarida til o‘qitishning sifat va samaradorligini oshirish bo‘yicha ham barakali mehnat qildi. Ayniqsa, uning rahbarligida umumta‘lim maktablarining 5-, 6-, 7-, 9-, 10-, 11-sinflari uchun yaratilgan ona tili darsliklari til o‘qitishdagi ba‘zi bir mavzularning darsliklarda turlicha talqin etilishiga chek qo‘ydi. Shu sababli ham mazkur darsliklar bir necha yillardan buyon qayta-qayta nashr qilinib, bugungi kunda ham yoshlarni til ta‘limiga oshno etilishga xizmat qilib kelmoqda. Mazkur ona tili darsliklarining o‘ziga xos tomoni shundaki, o‘quvchilar 5 – 9-sinflarda o‘zbek tili yuzadidan to‘liq kursni o‘rganar – lisoniy bilimlarda ega bo‘ladi, 10 – 11-sinflarda lisoniy bilimlarini amalda qo‘llashni o‘rganadi. Ya‘ni 10-sinf ona tili darsligida 5 ta nutq uslubida til malakalarini shakllantirsa, 11-sinf ona tili darsligi endi yanada yuqori pog‘onada – nutq madaniyati darajasida ona tili ko‘nikmalarini hosil qiladi. Zero, ona tili ta‘limining pirovard maqsadi ham o‘quvchilarni tegishli nutq uslublarida nutq tuza olish hamda madaniy nutqqa sohib qilishdir.

Tilshunoslik paydo bo‘lganidan buyon uning eng asosiy masalalaridan biri so‘z va uning semantik strukturasi hisoblanadi. Bu fanning necha ming yillik tadqiq tajribalari har qancha teranlashgan, tahlil tarzlari mantiqan taranglashgan bo‘lmasin, hali-hanuz So‘zning “ich-u tashi”ni, lingvistik mohiyatini qamrab oladigan tavsif berilganicha yo‘q. O‘tgan asrning ikkinchi yarmida “Meyening mashhur formulasi” sifatida lingvistik lug‘atlarda berila boshlagan ta‘rif (Muayyan

ma'no bilan bog'langan muayyan tovushlar kompleksining muayyan grammatik qo'llanish uchun yaroqliligi so'z bo'ladi") ham antropotsentrik nuqtayi nazardan talabga javob bermay qoldi. Zero, "so'z – tilning eng konkret birligi o'laroq borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-hoatlarni ataydi, ular o'rtasidagi o'ta fanniy xususiyatlarni ham, o'ta milliy munosabatlarni ham rost va raso anglatadi.

O'zbek tilshunosligida so'zning lisoniy mohiyati va nutqiy imkoniyati, shakliy-ma'noviy tuzilishi, semantik struktura bilan jips bog'liq hodisalar (ma'no kengayishi, ma'no torayishi, ma'no arxaiklashuvi, hosila ma'nolarning yuzaga kelishi – ma'no taraqqiyoti kabilar) tadqiqi bo'yicha salmoqli izlanishlar olib borilgan⁵. Ana shu tadqiqotlar sirasida N.Mahmudovning leksik semantikaga doir qarashlari o'zining o'ktamligi bilan ajralib turadi. Masalan, olim so'zning ma'no taraqqiyoti to'g'risidagi qarashlarida shunchaki ma'no taraqqiyotini tavsiflash yo'lidan bormaydi, balki ma'no taraqqiyotini til umumiy rivojiga bog'liq jarayon sifatida talqin qiladi: "Har qanday til o'zining egasi bilan birga, egasining aqliy, ijtimoiy va madaniy takomili bilan uyg'un tarzda rivojlanib boradi, bunda til egasining milliy mental o'ziga xosliklari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tildagi ma'no taraqqiyoti yaxlit til taraqqiyotidagi o'zak nuqtalardan biridir⁶.

Ma'lumki, tilning ichki va tashqi rivojlanish manbalari farqlanadi va bunda kalkalash tilning ichki imkoniyatlarini "ishga tushiradigan" usul maqomida bo'ladi. O'zbek tilining avvalgi taraqqiyot bosqichlarida ham, hozirgi rivojlanish davrida ham til leksik-semantik boyishining ayni tarzi juda faol. Negaki, kalkalash orqali yangi tushunchalarni o'zlashtirish, "o'ziniki qilish" lingvistik jihatdan qulay, ijtimoiy jihatdan til egalarining g'ashini keltiravermaydi. O'zbek tilshunosligidagi tadqiqotlarda kalkalash usulida tushuncha o'zlashtirilishi haqida gapirilmaydi, ya'ni "ma'no o'zlashtirilmaydi" deyiladi. Ammo o'zbek tili materiallari buning aksini, ya'ni N.Mahmudov e'tirof etganidek, tushuncha ham kalkalab olinishi mumkin: "Xorijiy tushuncha o'zlashtirilar ekan, u bilan birga bu tushunchani ifodalovchi xorijiy so'z o'zlashtirilmadan, bu tushuncha uchun o'zlashtiriluvchi tilning o'z so'zi tanlanishi yoki yangi so'z yasalishi (kalka) ham mumkin. Masalan, ..."sotovaya svyaz" tushunchasini o'zlashtirishda mazkur ruscha birlik o'zbek tiliga kalkalash yo'li bilan olingan, ya'ni o'zbek tilida "uyali aloqa" tarzidagi nominativ birlik yasalgan. Albatta, tushuncha o'zlashtirishning bu ko'rinishida ham olamning konseptual manzarasi bilan bir qatorda o'zlashtiruvchi tildagi olamning lisoniy manzarasi ham boyiydi, ya'ni o'zlashtiruvchi tildagi muayyan so'z yangi ma'no kasb etadi..."⁷. Diqqat qilinsa, ayni iqtibosdan kalkalash yangi tushunchani o'zlashtirishning zarur omili ekani anglashilmoqda.

N.Mahmudovning ma'no bilan bog'liq qarashlarida so'z olamni bilish, voqelikni anglash vositasi sifatida talqin qilinadi. Uning so'z ma'nosi haqidagi xulosalari ham, so'zning nominativ tabiati to'g'risidagi talqinlari ham pirovardida til nazariyasini kengaytirishga, boyitishga xizmat qiladi. Masalan, quyidagi iqtibosda bilish va nominatsiya masalasi, insonning perseptiv imkoniyatlari aniq tushuntirilgan, original asoslantirilgan: "Til orqali reallashadigan tafakkur tarzining o'ziga xosligi borliqni ko'rishning, idrok etishning ham ma'lum ma'nodagi o'ziga xosligidir. Har bir xalq o'zicha ko'radi, eshitadi, zavqlanadi. Misol uchun, chittak degan qush nomini olaylik. Bu qushni nomlashda o'zbek uning harakatini asos qilib olgan. Bu qush tez harakat qiladi ("chit-chit"), o'zbek shu harakatni dastlab ko'rgan bo'lsa, rus kishisi bu qushning rangini dastlab ko'rgan. U ana shu rangni nomga asos qilib olib, ayni qushni sinitsa deb nomlagan. Yoki

⁵ Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: "Фан", 1977; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: "Фан", 1975; Шумуаллиф. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: "Мумтоз сўз", 2010; Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: "Фан", 1981; Ножиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: "Фан", 2010.

⁶ Маҳмудов Н. Зиддият ва лисоний бирликда маъно тараққиёти \\\ Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. – Тошкент: "Akademnashr", 2014, 6–7-бетлар.

⁷ Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: "Mumtoz so'z", 2017, 147-бет

o'zbek tovuqning bolasi chiqaradigan tovushni "jip-jip" tarzida eshitadi, shuning uchun uni jo'ja deb ataydi. Rus esa "sip-sip" deb eshitgani uchun uni siplyonok so'zi bilan ataydi. Bu juda oddiy misollar, aslida har bir xalqning dunyoni o'zicha ko'rishi va eshitishi, idrok etishi behad murakkab tarzda kechadi"⁸.

Ushbu fikrlarni o'qigan tadqiqotchi tilning olam va odamni anglashga xizmat qilishdek vazifasini juda oson tushunadi, qolaversa, o'zi ham yuqoridagi kabi misollarni topishga, ularni qiyoslashga, tahlil qilishga o'tadi.

Tilshunoslik paydo bo'lganidan buyon asosan uch lingvistik muammo atrofida bosh qotiradi. Bular: Til qanday paydo bo'lgan? Til qanday vazifa bajaradi? Til qanday o'zgaradi? Mazkur masalalarning dastlabkisi borasida hali tugal to'xtamga kelinmagan bo'lsa-da (Aslida buning iloji yo'q, chunki bu olam va odamning yaratilishi bilan bog'liq, bunda tilshunoslarning qarashlari diniy va dunyoviy tasavvurlardan qaysi birini asos qilib olishiga ko'ra farqlanadi), biroq keyingi ikki lingvistik muammo bo'yicha qarashlarda umumiylik, yaqinlik mavjud.

N.Mahmudovning tadqiqotlarida ham tilning qanday vazifalarni bajarishi, tilning qanday o'zgarishi, umuman, qanday "yashashi"ga diqqat qaratiladi. Masalan, olim "Xalqaro til va ona tili" maqolasida sun'iy va tabiiy tillarni qiyoslab, shunday yozadi: "Tabiiy tilning paydo bo'lishidanoq esa uning "qon-qoniga singib ketgan" kommunikativ, kognitiv, kreativ, akkumulyativ, aksiologik, estetik, milliy mentallik, etnokulturologik, etnosotsiologik kabi vazifalardan birortasini nutqdan chetlatib bo'lmaydi"⁹.

Tilning zikr etilgan kommunikativ, kognitiv, akkumulyativ va etnosotsiologik vazifalari olimning so'z o'zlashtirish bilan bog'liq mulohazalarining markazida turadi, lisoniy hodisalar shu asosda umuml lingvistik "chig'iriq"dan o'tkaziladi, tahlil qilinadi. Masalan: "O'zlashtiruvchi tilda mavjud bo'lgan tushunchani nomlash uchun boshqa tilda so'z olish so'z o'zlashtirishning yana bir alohida, ikkinchi tipidir. Masalan, "biror asar, ixtiro va sh.k.ni yaratuvchi" tushunchasi o'zbek milliy-madaniy olam manzarasida mavjud va bu tushuncha "muallif" so'zi bilan ilgari ifodalangan, ammo muayyan subyektiv majburiyat ostida xorijiy tilda mazkur tushunchani ifodalovchi "avtor" so'zi o'zbek tiliga o'zlashtirilgan (bugun o'zbek tilida eskidan mavjud "muallif" so'zi tiklanib, mazkur o'zlashma iste'moldan deyarli chiqib bo'ldi). Bu tildagi so'z o'zlashtirishda oluvchi til sohiblari ongidagi olamning konseptual manzarasida o'zgarish sodir bo'lmaydi, o'zgarish faqat oluvchi tilidagi olamning lisoniy manzarasigagina daxldor bo'ladi. Bu holat mazkur ikki tip so'z o'zlashtirish o'rtasidagi prinsipial farqning mohiyatini belgilaydi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, ingliz tilidagi tilshunoslik terminologiyasida ko'pincha mazkur ikki tipdagi o'zlashtirish farqli terminlar bilan nomlanadi, ya'ni: tushuncha va uni ifodalaydigan so'zni birgalikda o'zlashtirish – "borrowing", mavjud bo'lgan "o'z" tushunchani ifodalash uchun boshqa tildan so'z o'zlashtirish – "loaning". Anglashilib turganiday, birinchi tipning real va pirovard maqsadi yangi tushunchani o'zlashtirishdan iborat bo'lsa, ikkinchi tipning real va pirovard maqsadi faqat xorijiy so'znigina o'zlashtirishdan iborat. Buning ustiga, birinchi tip so'z o'zlashtirish obyektiv asoslarga egaligini, ikkinchi tip esa ko'proq muayyan subyektiv sabablar bilan bog'liq ekanligini sezmaslik mumkin emas. Alohida qayd etish joizki, so'z o'zlashtirishning birinchi tipi konseptual olam manzarasining to'lib-to'liqib borishida va demakki, til leksikasining taraqqiyotida yetakchilik qiladi¹⁰.

Lingvistik terminlarni aniqlik bilan qo'llash, noaniq yoki farqlanmay ishlatilayotgan atamalarning terminologik vazifasini aniqlashtirib ketish Nizomiddin Mahmudov lingvistik

⁸ Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: G'.G'улом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012, 19–20-бетлар.

⁹ Маҳмудов Н. Халқаро тил ва она тили \ "Истиқлол ва тил" мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари, 5-сон. – Тошкент, 2012, 6-бет.

¹⁰ Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: "Mumtoz so'z", 2017, 148-бет.

kredosidagi alohida jihatdir. Shu jihatdan olimning terminologiya va terminshunoslik (bu terminlarning istilohiy ma'nolari haqida olim "Til va adabiyot ta'limi" jurnalining 2020 yil 5-sonida e'lon qilingan maqolasida fikr yuritgan edi), olinma so'z va o'zlashtirma so'z terminlarining farqi, parallel qo'llayverish xatoligi borasidagi fikri muhim: "...Agar xorijiy so'z beruvchi tilda qanday bo'lsa, oluvchi tilda ham o'shanday (va oluvchi til fonetik qonuniyatlariga uyg'unlashmagan) bo'lsa, bunday xorijiy so'zni "olinma so'z" termini bilan nomlash to'g'ri bo'lar, chunki xorijiy so'z aynan olingan. Agar xorijiy so'z oluvchi til fonetik qonuniyatlariga moslashtirib (yoki aslan fonetik tarkibi uyg'un) olingan bo'lsa, "o'zlashtirma so'z" terminini qo'llash hodisa mohiyatiga mos keladi, chunki xorijiy so'z bunday holatda o'zlashtirilgan, ya'ni oluvchi tilning o'ziniki qilib olingan bo'ladi"¹¹. Mazkur terminlarning farqini tushunib olgan har qanday tadqiqotchi so'z o'zlashtirish hodisasini to'g'ri tushuna va tushuntira oladi, bu hodisa natijasi bo'lgan birliklarga lingvistik baho bera biladi.

Nizomiddin Mahmudovning ilmiy-ijodiy faoliyatida adabiyotshunoslik, adabiy tanqid, publitsistika, tarjimonlik kabi qirralar alohida ajralib turadi. Shoir va adiblarning til mahorati, so'z qo'llash san'ati haqidagi "So'zni qayliq saylagandek sevib sayla", "So'z mas'uliyati", "Navqironlar so'zi navqiron bo'lsin", "Qalbimning bayrog'idir so'z", "So'z siyrati", "So'z va soz" singari o'nlab maqolalari, "O'zimiz va so'zimiz" risolasi so'z estetikasi masalalariga bag'ishlangandir. Uning Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Oybek, Abdulla Qahhor asarlari lingvopoetikasiga bag'ishlangan ishlari alohida tahsinga sazovor. U 1991 yildan buyon O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi.

Nizomiddin Mahmudov tashkilotchi olimlardan biri bo'lib, u 1993-1995 yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti, 1998-yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti (avvalgi Til va adabiyot instituti) huzuridagi doktorlik ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyalar himoyasi bo'yicha ixtisoslashgan kengash raisi sifatida pedagogika va o'zbek tilshunosligi sohalarining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shib kelmoqda. U qirqdan ortiq doktorlik va nomzodlik ishlariga ilmiy rahbarlik va rasmiy opponentlik qildi.

Demak, N.Mahmudovning leksikografiya va semasiologiyaga doir faoliyati tahlillarining puxtaligi, faktik materiallarning nazariy asoslangani va ilmiy umumlashmalarning ishonchli dalillangani, dolzarb muammolardan bahs etganligi va, albatta, yechimi berilganligi bilan muhim. Shuningdek, 75 yosh ilmiy-ijodiy faoliyat uchun oxirgi chegara emas, biz taniqli tilshunos Nizomiddin Mahmudovga mustahkam sog'liq, uzoq yillar dolzarb mavzudagi tadqiqotlarni yaratishida muvaffaqiyat tilaymiz!

¹¹ Ўша китоб, 155-бет.